

Julita FIEDORCZUK¹

ROLA RZĄDOWEGO FUNDUSZU EMERYTALNEGO NA TLE PROBLEMÓW ROZWOJU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO NORWEGII

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie problemów rozwoju społeczno-gospodarczego na gruncie skandynawskiej gospodarki i zobrazowanie działania Rządowego Funduszu Emerytalnego Norwegii. Artykuł zawiera teoretyczne uwagi na temat: rozwoju, jego mierników, *welfare state* oraz dane empiryczne odnoszące się do gospodarki Norwegii.

W kraju tym jest realizowany model państwa dobrobytu. Działanie tego modelu jest możliwe dzięki jego sytuacji ekonomiczno-finansowej. Swoje bogactwo i poziom rozwoju Norwegia zawdzięcza w głównej mierze posiadanym zasobom, które są ograniczone. Wysoki poziom rozwoju wiąże się również z wieloma niekorzystnymi skutkami, takimi jak: narastającym napływem imigrantów, starzejącą się populacją, wyższymi kosztami opieki medycznej i emerytur. Norwegia postanowiła akumulować i inwestować zyski z surowców w imieniu kolejnych generacji, aby nie zostać oskarżoną o zbyt intensywne ich wydobycie w pogoni za zyskiem przeznaczanym na bieżącą konsumpcję.

Świadectwem sprawiedliwości i świadomości problemu ograniczoności surowców jest Rządowy Fundusz Emerytalny. Fundusz zarządza przychodami z sektora naftowego w celu gromadzenia aktywów finansowych. Został on stworzony z myślą o równej redystrybucji bogactw płynących z norweskich złóż pomiędzy pokoleniami. Przeznaczenie przyszłych wydatków państwa, jakie miałyby być finansowane z funduszu, nie zostało jeszcze określone. Jednak, zgodnie z ideą funduszu, głównym celem obecnej akumulacji kapitału jest zamortyzowanie skutków spadku poziomu rozwoju po wyczerpaniu zasobów.

Słowa kluczowe: rozwój społeczno-gospodarczy, Rządowy Fundusz Emerytalny Norwegii, państwo opiekuńcze

ROLE OF GOVERNMENT PENSION FUND AGAINST PROBLEMS OF ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT IN NORWAY

Summary

The aim of this paper is to explore aspects of the economic and social development of Norway, as well as the functioning of the Norwegian Government Pension Fund. The paper offers some theoretical remarks about development and its measurement, welfare state and empirical data on Norway's economic and financial situation.

Norway has been implementing the welfare state model, which is an example of active attitude of the authorities towards the social problems of society. The functioning of this model is possible be-

---

¹ mgr Julita Fiedorczyk – Wydział Ekonomii i Zarządzania, Uniwersytet Białymstoku; e-mail: fiedorczykjulita@uwb.edu.pl.

cause of the good financial standing of the country. Norway owes its wealth and level of development to the possession of natural resources, which are limited. The high level of development results in numerous negative effects, for example: inflow of immigrants, rise in non-productive age population, higher costs of medical care and pensions. Norwegian governments accumulate and invest revenues from oil so as not to be accused by future generations of overly intense exploitation of resources and squandering of the profits on current consumption.

The Government Pension Fund is proof of fairness and high awareness of the problem of limited natural resources. The Fund manages profits from the oil sector in order to accumulate capital. It was established to equalise the distribution of income from Norwegian resources across generations. The main aim of future state expenditures which will be financed from the Fund has not been defined yet. In accordance with the Fund's idea, the purpose of current capital accumulation is to cushion the effects of economic decline after the oil supplies have been depleted.

Key words: social and economic development, Government Pension Fund in Norway, welfare state

1. Wstęp

Rozwój społeczno-gospodarczy to podstawowy proces w zakresie ekonomii. Literatura naukowa w postaci: teorii, wyników analiz, badań, prognoz dostarcza obfitych informacji na ten temat. Mimo to problemy rozwoju społeczno-gospodarczego stanowią ciągle atrakcyjny temat rozważań teoretyków i praktyków. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego w Norwegii, według wskaźnika HDI, jest najwyższy na świecie. Stąd Norwegię charakteryzuje: bardzo wysoka jakość życia, wysoki poziom dochodu przypadający na jednego mieszkańca, bezpieczeństwo socjalne i atrakcyjność kraju. Jednak ceną „skandynawskiego dobrobytu” są: relatywnie niska międzynarodowa konkurencyjność gospodarki, niski przyrost naturalny, coraz wyższy odsetek populacji w wieku nieprodukcyjnym, większe wydatki na opiekę medyczną, socjalną oraz stale rosnące wydatki na emerytury. Niemniej Norwegia przeciwdziała skutkom wysokiego poziomu rozwoju, dając swoim obywatelom poczucie bezpieczeństwa i szczęścia.

Przyczyn wysokiego rozwoju społeczno-gospodarczego tego kraju jest wiele. Główną z nich są dochody z wydobycia surowców, które są ważnym źródłem dochodów norweskiego budżetu. Dzięki nim, Norwegia może realizować założenia *welfare state*. Pojęcie dobrobytu społecznego jest w niej szczególnie wkomponowane w podstawy polityki gospodarczej kraju. Istnieje na to przyzwolenie społeczne, a kolejne rządy, niezależnie od orientacji politycznej, konsekwentnie realizują taką samą linię polityki gospodarczej. Pojęcie odpowiedzialności i dbałości o „bogactwo narodowe” w bieżącej polityce gospodarczej Norwegii łączy się z Rządowym Funduszem Emerytalnym.

Rządowy Fundusz Emerytalny powstał w warunkach ograniczonej zasobów naturalnych oraz poczucia sprawiedliwości społecznej, jako amortyzator na przyszłość. Uzyskane środki z eksportu ropy i gazu Norwegia nie konsumuje, a systematycznie akumuluje na przyszłość. Bogactwo narodowe jest transformowane z formy surowców naturalnych w formę kapitału finansowego. Norweska populacja jest niewielka w stosunku do wielkości gospodarki. Przerzucenie ciężaru finansowania deficytu, który powstanie w efekcie zakończenia eksploatacji zasobów naturalnych, na społeczeństwo byłoby nieskuteczne.

Celem artykułu jest przedstawienie istoty działania Rządowego Funduszu Emerytalnego Norwegii w obliczu bardzo wysokiego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego oraz ograniczoności zasobów. Wyjątkowość funduszu polega na idei, zasadach funkcjonowania i jego wielkości pod względem posiadanych aktywów netto. Przedmiotem artykułu jest norweska gospodarka, która od kilkunastu lat jest liderem z racji poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Artykuł składa się z trzech części, wstępu i zakończenia.

2. Teoretyczna i empiryczna analiza rozwoju społeczno-gospodarczego Norwegii

Rozwój gospodarczy to proces zmian ilościowych i jakościowych, ale również strukturalnych, zachodzących w gospodarce. Oznacza on długofalowe zmiany: potencjału wytwórczego gospodarki, techniki, struktury produkcji i konsumpcji, relacji społeczno-ekonomicznych oraz systemu funkcjonowania gospodarki. Zapewnienie lepszych (od wyjściowych) warunków zaspokajania potrzeb społeczeństwa jest uważane za finalny skutek rozwoju [Gruszevska, 2007, s. 342-343]. Rozwój gospodarczy wyraża się w trzech aspektach: rzeczowym, instytucjonalnym i w strukturze własności [Nasiłowski, 2010, s. 377-378].

Natomiast rozwój społeczny jest: poszerzaniem zakresu ludzkiej wolności, praw do prowadzenia długiego, zdrowego i kreatywnego życia; realizowaniem celów i planów, które są dla społeczeństw wartościowe i aktywnym uczestnictwem w kształtowaniu zrównoważonego rozwoju [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.undp.org.pl/content/download/140/518/file/raport-pl.pdf>, data wejścia: 19.12.2012]. Podstawą rozwoju społeczno-gospodarczego jest węższy proces – wzrost gospodarczy. Wzrost gospodarczy oznacza ilościowe powiększanie się z okresu na okres wielkości gospodarczych. Mogą nimi być: produkcja, dochód, konsumpcja czy akumulacja, ale także stałe zwiększanie zdolności danego kraju do produkcji towarów i usług pożądaných przez ludzi [Teoria ekonomii, 2003, s. 230]. Siłą napędową rozwoju społeczno-gospodarczego jest postęp techniczny, tworząc jego materialne podstawy [Kowalczewski, 2011, s. 77].

Wśród wielu miar rozwoju społeczno-gospodarczego, najczęściej stosowaną i najbardziej porównywalną, jest wskaźnik rozwoju społecznego – HDI (*Human Development Index*) stworzony przez Mahbuba ul-Haga. *Human Development Index*, jako znacznie szersza kategoria niż PKB *per capita*, obejmuje dodatkowo długość życia oraz jakość wykształcenia [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.undp.org.pl/content/download/140/518/file/raport-pl.pdf>, data wejścia: 19.12.2012]. Program Narodów Zjednoczonych do spraw Rozwoju najczęściej uznawał Norwegię za państwo o najwyższej jakości życia. „Kraj fiordów” był pod tym względem liderem już jedenaście razy. *Human Development Index* Norwegii wyniósł 0,955 w 2012 roku, plasując tym samym Norwegię na pierwszym miejscu wśród innych gospodarek [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2011_EN_Complete.pdf,

data wejścia: 25.11.2012]. Wartość wskaźnika HDI w Norwegii oraz miejsce zajmowane pod tym względem zaprezentowano w tabeli 1.

TABELA 1.

Wartość wskaźnika HDI Norwegii od roku 1980-2011

Rok	Norwegia	Kraje OECD	Świat
2012	0,955 (1 miejsce)		0,694
2011	0,943 (1 miejsce)	0,873	0,682
2010	0,941 (1 miejsce)	0,871	0,679
2009	0,941 (1 miejsce)	0,869	0,676
2008	0,941	0,869	0,674
2007	0,942	0,866	0,670
2006	0,940 (1 miejsce)	0,863	0,664
2005	0,938 (1 miejsce)	0,860	0,660
2000	0,913 (1 miejsce)	0,840	0,634
1995	0,876 (1 miejsce)	0,816	0,613
1990	0,844	0,810	0,792
1985	0,819	0,786	0,769
1980	0,796	0,766	0,749

Źródło: [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2013>, data wejścia: 15.12.2013; dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/NOR.html>, data wejścia: 25.02.2013].

Jednym z trzech komponentów wskaźnika HDI jest średnia długość trwania życia. Kobiety urodzone w Norwegii w roku 2011 przeżyją 83,5 lat, zaś mężczyźni ponad 79 lat [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: http://www.ssb.no/dode_en/, data wejścia: 25.02.2013]. Przyczynami spadku wskaźnika umieralności we wszystkich grupach wiekowych populacji są: edukacja, profilaktyka, sposób leczenia oraz panujące prawo i tradycja. Umieralność niemowląt do 1. roku życia w roku 2011 wyniosła jedyne 2,4 na 1000 żywych urodzeń (W Polsce w 2011 roku dwa razy więcej), [Podstawowe informacje..., 2011, s. 2, s. 4-6]. Niska wartość wskaźnika jest skutkiem możliwości aborcji w przypadku stwierdzenia poważnej choroby dziecka.

Kolejnym elementem wskaźnika HDI jest wartość PKB *per capita*, która w przypadku Norwegii jest bardzo wysoka. Istotny wpływ na wysokie wyniki PKB *per capita* Norwegii ma niewielka populacja kraju. W Norwegii poziom zamożności całej populacji jest stosunkowo wyrównany, ponieważ nie występuje zjawisko skrajnej biedy. Fakt ten potwierdza bardzo niska wartość indeksu Giniego. Według raportu OECD, który obejmuje okres 2011 i 2012 roku, współczynnik Giniego w przypadku Norwegii wyniósł 0,25. Ten rezultat uplasował Norwęgę na 3. miejscu wśród członków OECD pod względem równomierności dochodów [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.oecd-ilibrary.org/sites/factbook-2011-en/03/05/01/index.html?itemId=/content/chapter/factbook-2011-31-en>, data wejścia: 29.11. 2013].

Wartość PKB *per capita* w Norwegii w cenach stałych (rok bazowy – 2005) w latach 2001-2011 przedstawia tabela 2.

TABELA 2.

PKB / *capita* Norwegii w cenach stałych (baza: 2005) według parytetu siły nabywczej w USD

Rok	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
PKB <i>per capita</i>	44 631	45 042	45 226	46 751	47 640	48 399	49 208	48 575	47 191	46 908	46 972

Źródło: [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://stats.oecd.org/>, data wejścia: 04.012.2012].

W opublikowanym przez Eurostat zestawieniu w 2011 roku Norwegia pod względem PKB na jednego mieszkańca osiągnęła wynik o 86% wyższy niż średnia członków Unii Europejskiej oraz o 18% więcej niż Szwajcaria, która zajęła następne miejsce po Norwegii. W porównaniu z krajami skandynawskimi Norwegia posiada 45-50% nadwyżki wobec PKB *per capita* Szwecji i Danii i blisko 60% w stosunku do Finlandii [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.ssb.no/en/priser-og-prisindekser/statistikker/ppp>, data wejścia: 25.10.2012]. Niestety, ta nadwyżka pochodzi w największej części z wymiany handlowej sektora głównie naftowego. Jednak jednorodna struktura eksportu oraz bardzo wysokie płace Norwegów sprawiają, że gospodarka nie jest międzynarodowo konkurencyjna. Trzecim elementem HDI jest wskaźnik skolaryzacji. W Norwegii niemal sto procent mieszkańców potrafi czytać i pisać (wskaźnik skolaryzacji w 2011 roku wyniósł 0,985), [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/NOR.html>, data wejścia: 25.10.2012].

Inną, wyjątkowo syntetyczną w przypadku Norwegii, miarą zaawansowania rozwoju jest *Legatum Prosperity Index* (Brytyjski Instytut Legatum). Łączy on 8 szczegółowych wskaźników dotyczących: gospodarki, wolności osobistej, kapitału społecznego, bezpieczeństwa, przedsiębiorczości, rządzenia, zdrowia, edukacji. W tym zestawieniu Norwegia również uplasowała się na pierwszej pozycji [Anioł, 2013, s. 21-22].

Tak wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego Norwegii został osiągnięty dzięki mieszance różnych czynników, takich jak: zasoby naturalne, położenie geograficzne, potencjał demograficzny oraz mentalność społeczeństwa. Te niezależne determinanty zostały dopełnione: sprawnie działającymi instytucjami, uwarunkowaniami historycznymi i koncepcjami prowadzonych polityk. Prowadzone polityki korespondują z zasadami skandynawskiego modelu gospodarczego, ponieważ szanują odrębność kulturową czy tendencje do izolacjonizmu. Państwo norweskie w dużym stopniu ingeruje w procesy społeczne i gospodarcze kraju. Interwencjonizm państwowy jest narzędziem, za pomocą którego władze stymulują długookresowo procesy alokacyjne, korygują tendencje rozwojowe, stanowiące wyraz samoistnego działania sił rynkowych, nawet stwarzając nowe trendy czy instytucje, na przykład Rządowy Fundusz Emerytalny.

3. Uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego Norwegii

Norwegia jest, położoną w północnej Europie, monarchią konstytucyjną o parlamentarnym i demokratycznym systemie rządów, którą zamieszkuje jedynie 5 051 275 mieszkańców (dane z 11 marca 2013 roku), [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.ssb.no/en/>, data wejścia: 12.03.2013]. Występuje w niej gospodarka mieszana, czyli kapitalistyczno-rynkowa o istotnym wpływie państwa.

Norwegię charakteryzuje niewielka i starzejąca się populacja. Fakt ten ogranicza możliwości generowania kapitału przez społeczeństwo. Niewielka liczba ludności wiąże się z ograniczoną bazą podatkową, która wpływa na wysokość dochodów budżetowych. Kraj ten zawsze był jednym z najrzadziej zaludnionych krajów w Europie, ponieważ gęstość zaludnienia wynosi 16 osób/km² (dane z 2012 roku) zaraz po Danii i Rosji. Populacja tego kraju liczy jedynie 5 051 275 osób – w Europie mniej mieszkańców występuje jedynie w: Czarnogórze, Islandii, Danii, Luksemburgu, na Cyprze i Malcie [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table?language=en&pcode=tps00001&tableSelecYion=1&footnotes-&labeling-labels7plugin=1>, data wejścia: 12.03.2013].

Starzejące się społeczeństwo i niewielki przyrost naturalny w stosunku do oczekiwań jest bolączką kraju. Wiek emerytalny w Norwegii rozpoczyna się od 67. roku życia, jednak istnieje wiele okoliczności, które uprawniają do otrzymania wcześniejszego świadczenia emerytalnego. Narodowy System Ubezpieczeń jest jednym z głównych filarów norweskiego państwa opiekuńczego. Minimalna emerytura pozwala na zapewnienie minimum bezpieczeństwa. Tempo wzrostu wydatków publicznych na świadczenia związane z emeryturami jest wysokie. Przykładowo, w roku 2005 wydatki publiczne na ten cel stanowiły 13,2 % wszystkich wydatków. Już w roku 2013 wartość ta wzrosła do poziomu ponad 15% wszystkich wydatków. Sytuację potęguje fakt, że finansowanie emerytur ze środków publicznych polega na systemie *pay as you go* [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: http://www.statsbudsjettet.no/Upload/Statsbudsjett_2005/pdf/budget2005.pdf, data wejścia: 16.10.2013]. Wynika to z szybszej dynamiki liczby mieszkańców w wieku nieprodukcyjnym, niż w pierwszej grupie wiekowej, co przedstawia tabela 3.

TABELA 3.

Liczba ludności Norwegii na 1 stycznia 2013 roku i prognoza do 2060 roku w tys.

Wiek	2013	2020	2030	2040	2050	2060
Razem	5 051	5 511	6 037	6 400	6 681	6 928
0-5 lat	375	417	444	436	457	470
6-15 lat	617	657	738	757	752	787
16-66 lat	3 386	3 615	3 817	3 941	4 075	4 129
< 67	673	822	1 038	1 266	1 397	1 541

Źródło: [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: http://www.ssb.no/a/english/kortnavn/folkfram_en/tab-2012-06-20-01-en.html, data wejścia: 15.10.2013].

Prognoza liczby ludności w różnych grupach wiekowych potwierdza obawy wzrostu wydatków państwa związanych z problemami demograficznymi w przyszłości. Liczba ludności w ostatniej grupie wiekowej (powyżej 67 lat) w stosunku do ludności w wieku produkcyjnym wzrosła z 19, 88% w 2013 roku do 37,32% w 2060 roku. Prognozy wskazują, że w roku 2050 na jednego emeryta (powyżej 67 lat) będzie przypadać tylko 2,9 osób aktywnych zawodowo. Natomiast udział dwóch pierwszych grup w stosunku do liczby ludności w wieku produkcyjnym wyniósł w 2013 roku 29,30% oraz w 2060 roku 30,44%. Między wyliczonymi indeksami dynamiki liczby ludności w wieku od 0-15 lat oraz powyżej 67. roku życia występują dysproporcje w tempie ich wzrostu (znacznie szybciej wzrasta udział osób powyżej 67. roku życia niż populacji do 15 lat). Świadczy o tym starzejącym się norweskim społeczeństwie i możliwości wystąpienia problemów finansowych kraju. W obliczu pokrycia się przewidywanego terminu zakończenia eksploatacji największych pól naftowych z powodu wyczerpania surowców (np. Ekofisk w 2050 roku) z danymi wynikającymi z prognoz liczby ludności, istnieje zagrożenie z jednej strony zmniejszenia dochodów, z drugiej wzrostu wydatków budżetowych. Zwiększenie wydatków wynikałoby z: utrzymania dotychczasowych świadczeń socjalnych na porównywalnym poziomie, wzrostu wydatków emerytalnych i wydatków na inicjatywy, które mogłyby pobudzić wzrost tempa przyrostu naturalnego.

Przez ostatnie 50 lat, wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym Norwegii, nastąpił stopniowy, ale zrównoważony rozwój państwa opiekuńczego – *welfare state*. Po wojnie inspiracją dla państwa norweskiego okazała się idea uniwersalizmu. Równy i sprawiedliwy dostęp dóbr publicznych, szeroki zakres świadczeń socjalnych, gwarancja otrzymywania środków do życia podczas: choroby, bezrobocia, niezdolności do pracy czy podeszłego wieku są charakterystycznym aspektem norweskiego modelu [Nowiak, 2011, s. 131-135]. Model *welfare state* potrzebuje dużych nakładów finansowych do sprawnego działania. Nic dziwnego, że norweską politykę gospodarczą charakteryzuje znaczny fiskalizm.

Wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego Norwegii został osiągnięty dzięki sposobie zarządzania posiadanym kapitałem, pochodzącym z nadwyżki handlowej. Należy zwrócić uwagę na skandynawskie uwarunkowania kulturowe. Czynniki kulturowe Norwegii krystalizują model prowadzonych polityk i zarządzania. Nieodłącznymi cechami norweskiego narodu są, szeroko rozumiane: egalitaryzm, poszanowanie drugiego człowieka, współpraca kontra indywidualizm, dyskusje i konsensus, odpowiedzialność etyczna działania [Bachnik, 2010, s. 82-88].

Analizowany kraj jest obficie wyposażony w surowce naturalne. Odnalezienie ropy na norweskim szelfie kontynentalnym w latach siedemdziesiątych miało ogromne znaczenie dla gospodarki i polityki. Za przyczyną tego odkrycia, państwo to jest obecnie liderem pod względem poziomu rozwoju gospodarczego. Zyski z surowców zamortyzowały załamanie ekonomiczne, wywołane pierwszym kryzysem naftowym. Pomogły zrealizować „Plan Kleppe” dzięki spłacie zagranicznych pożyczek, która pozwoliła przeobrazić strukturę norweskiej gospodarki. Jednak, kiedy na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych nastąpiła kolejna podwyżka cen ropy wraz ze wzrostem produkcji ropy oraz dodatnim saldem obrotów handlowych, Norwegia stanęła w obliczu zbliżającego się widma „zarazy holenderskiej”. „Kraj fiordów” dotknęła zarówno aprecjacja korony norweskiej (NOK), jak i wzrost cen. Taka sytuacja mogłaby dopro-

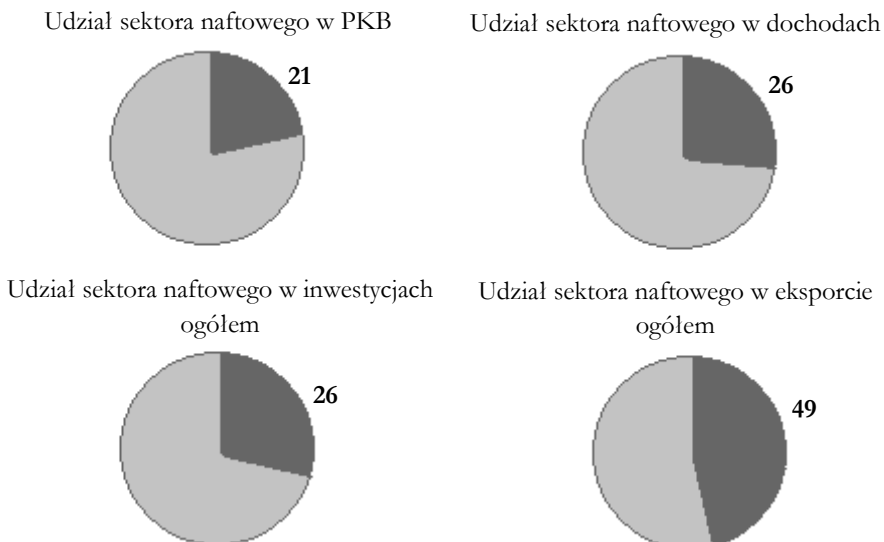
wadzić do utraty konkurencyjności norweskich przedsiębiorstw oraz jeszcze silniejszego uzależnienia gospodarki od złóż. Problemu nie rozwiązała nawet sześciokrotna dewaluacja waluty norweskiej. Zaostrzył się on w 1986 roku, kiedy norweski budżet wykazał deficyt na poziomie 20 miliardów NOK [Araszkiewicz, 2008, s. 124-125].

W celu poprawy sytuacji ekonomicznej kraju, w 1990 roku założono Rządowy Fundusz Naftowy. Zabezpieczał on budżet przed wahaniami dochodów i przed „przegrzaniem” norweskiej gospodarki, inwestując zgromadzony kapitał tylko poza granicami. Stanowił narzędzie polityki fiskalnej wspierające długoterminowe zarządzanie zyskami z przemysłu wydobywczego Norwegii. Transfer gromadzonego kapitału do funduszu był również reakcją władz, przed którymi pojawiło się wyzwanie starzejącego się społeczeństwa, problem wzrastających wydatków budżetowych i przyszłego spadku dochodów z wydobycia ograniczonych surowców.

W Norwegii najwyższe dochody generuje sektor naftowy i należy ona do grupy państw, która swoje zyski z surowców wykorzystwała do stworzenia mocnej i stabilnej podstawy do dalszej ekspansji przemysłowej. Sektor naftowy odgrywa pierwszoplanową rolę w Norwegii, czego wyrazem jest jego wysoki udział w: PKB, dochodach, inwestycjach ogółem i eksporcie ogółem. Znaczenie surowców energetycznych powoduje uzależnienie całej gospodarki od sektora.

RYSUNEK 1.

Udział sektora naftowego w: 1) tworzeniu PKB; 2) dochodach państwa; 3) inwestycjach ogółem oraz 4) eksporcie ogółem w Norwegii w 2010 roku

Źródło: [The petroleum sector...].

Gospodarka Norwegii jest uważana za gospodarkę zorientowaną na eksport. Norwegia eksportuje głównie: produkty naftowe, statki, platformy wiertnicze, usługi, ryby

i owoce morza. W 2011 roku Norwegia zajęła siódme miejsce w rankingu największych eksporterów ropy i w wydobywaniu ropy naftowej. Pod względem wydobywania gazu ziemnego na świecie Norwegia utrzymuje 14. pozycję i jest drugim, po Rosji, globalnym jego eksporterem. W roku 2011 ropa naftowa, gaz ziemny i usługi związane z dostarczaniem surowców składały się na blisko połowę wartości norweskiego eksportu [*The petroleum sector – Norway's largest industry*, dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://npd.no/Global/Engelsk/3-Publications/Facts/Facts2012/Figures/Chapter-03/Fig-3-3.pdf>, data wejścia: 02.05.2011]. Pochodząca z eksportu nadwyżka handlowa stanowi w budżecie około 30% wszystkich dochodów. Fakt ten dowodzi dużego uzależnienia obecnej sytuacji ekonomicznej kraju od przychodów z tego sektora.

Zasadniczą determinantą wysokiej dynamiki światowego handlu zagranicznego są zmiany cen [*Finanse międzynarodowe*, 2006, s. 237]. Szoki naftowe pomnożyły zyski Norwegii, co przyspieszyło procesy dostosowawcze oraz restrukturyzacyjne przemysłu [Begg, 2007, s. 348]. Pierwszy szok naftowy w 1973 roku wywołał szybki wzrost gospodarczy w Norwegii. W roku 2010 wartość wytworzonego dochodu ze sprzedaży ropy, gazu oraz usług naftowych stanowiła 21% całkowitej wielkości. Od ponad 40 lat sektor ten dostarczył 9000 mld NOK do puli Produktu Krajowego Brutto [*The petroleum sector – Norway's largest industry*, dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://npd.no/Global/Engelsk/3-Publications/Facts/Facts2012/Figures/Chapter-03/Fig-3-3.pdf>, data wejścia: 02.05.2011]. Średnioroczne ceny ropy naftowej od 1998-2010 roku w USD/baryłkę prezentuje tabela 4.

TABELA 3.**Średnioroczne ceny ropy naftowej od 1998 do 2010 roku w USD/baryłkę**

Rok	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Cena	13,3	18,0	28,5	24,9	25,0	28,5	38,0	55,2	66,1	72,7	98,5	62,7	80,3

Źródło: [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://npd.no/Templates/OD/Article.aspx?id=4323&epslanguage=en>, data wejścia: 02.05.2011].

Podsumowując, wydobywanie surowców w Norwegii trwa już ponad 40 lat, a ich eksploatacja stworzyła grunt do rozwoju kraju. Następstwem tego jest z jednej strony, powiększanie kapitału, status, zadowolenie z życia mieszkańców, z drugiej, kurczenie się rezerw surowców naftowych. Szacuje się, że złoża, którymi dysponuje państwo norweskie, zostały wydobyte i sprzedane już w 40% [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.regjeringen.no/en/dep/oed/Subject/Oil-and-Gas/norways-oil-history-in-5-minutes.html?id=440538>, data wejścia: 11.05.2012]. Prognozy Ministerstwa Ropy Naftowej i Energii wskazują, że eksploatacja największego norweskiego pola naftowego Ekofisk zakończy się w 2050 roku [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.regjeringen.no/en/dep/oed/Subject/Oil-and-Gas/norways-oil-and-gas-resources.html?id=443528>, data wejścia: 11.05.2012]. Stąd, mimo że obecny stan gospodarki wydaje się być bardzo dobry a realizowana polityka gospodarcza racjonalna, to istnieje wewnętrzne zagrożenie jej przyszłego, pomyślnego rozwoju.

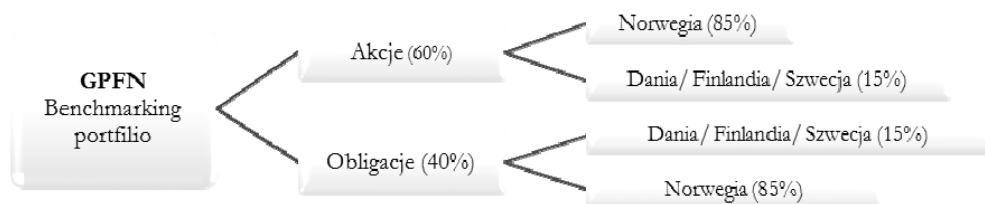
4. Rządowy Fundusz Emerytalny

Rządowy Fundusz Emerytalny to fundusz buforowy, który jest przejawem społecznej sprawiedliwości Norwegów. Dzięki niemu, zyski z eksportu ropy i gazu nie zostają skonsumowane wyłącznie przez pokolenia, które eksploatują złoża. Po wyczerpaniu surowców, fundusz będzie odgrywał rolę zabezpieczenia finansowego, niwelującego skutki spadku dochodów czy zwolnienia gospodarczego. Obecnie należy on do największych państwowych funduszy na świecie pod względem zgromadzonych aktywów. Głównym celem funduszu jest długoterminowe zarządzanie dochodami płynącymi z wydobywania i sprzedaży ropy naftowej. Realizacja wytycznych funduszu pozwala chronić gospodarkę przed „przeegrzaniem” i ponowieniem doświadczeń sprzed lat.

Rządowy Fundusz Emerytalny został założony w 2006 roku, na podstawie Rządowego Funduszu Naftowego, który powstał w 1990 roku. Stanowił narzędzie polityki fiskalnej, wspierające długoterminowe zarządzanie zyskami z przemysłu wydobywczego Norwegii. Pierwszy transfer gromadzonego kapitału do funduszu był reakcją władz, przed którymi pojawiła się sytuacja pogarszających się *terms of trade* i spadku konkurencyjności eksportu na skutek napływu kapitału ze sprzedaży surowców. Dziś fundusz pełni inną funkcję – gromadzi zyski z sektora naftowego, aby w momencie wyczerpania zasobów naturalnych nie nastąpiło gwałtowne obniżenie poziomu rozwoju, przejawiające się w spadku dochodów czy, szeroko rozumianej, jakości życia.

Fundusz dzieli się na dwie części, wyróżnione pod względem geograficznego zasięgu. Globalny Rządowy Fundusz Emerytalny działa na rynku światowym, natomiast Norweski Rządowy Fundusz Emerytalny ma zasięg regionalny. [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.nbim.no/en/About-us/Government-Pension-Fund-Global/>, data wejścia: 12.20.2013]. Ministerstwo Finansów zleciło zarządzanie operacyjne, pierwszemu z nich, Norweskiemu Bankowi Inwestycyjnemu (Norges Bank Investment Management) oraz drugiej, specjalnie powołanej komórce, Folkestrygdfondet [Nowiak, 1995, s. 9].

Strategia regionalnego Norweskiego Funduszu Emerytalnego jest wyrażona w benchmarkingu. Benchmarking dostarcza szczegółowego opisu, w jaki sposób aktywa funduszu powinny być inwestowane. Natomiast strategia opiera się na dwóch założeniach, dzięki którym organy zarządzające funduszem potrafią przewidzieć oczekiwane stopy zwrotu i ryzyka. Pierwszym z nich jest długi horyzont czasowy działania, drugim – szeroka dywersyfikacja inwestycji.

RYSUNEK 2.**Strategia inwestycyjna Rządowego Funduszu Emerytalnego Norwegii**

Źródło: [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Documents-and-publications/propositions-and-reports/Reports-to-the-Storting/2010-2011/report-no-15/3.html?id=644669>, data wejścia: 13.05.2012].

Inwestycje prowadzone w ramach Rządowego Funduszu Emerytalnego Norwegii dotyczą zakupu akcji (60%) i obligacji (40%) i są prowadzone w 85% w Norwegii i w 15% w krajach nordyckich, oprócz Islandii. Rozmiar funduszu niesie ze sobą korzyści, np. skali, przy jednoczesnych ograniczeniach związanych z możliwościami zmiany kompozycji portfela inwestycyjnego w krótkim okresie.

RYSUNEK 3.**Wskaźniki benchmarkingu z 30 czerwca 2013 roku (NBIM)**

Rodzaj/typ aktywów	Strategiczne wskaźniki	Rzeczywiste wyniki
Obligacje	39,1%	36,4%
Akcje	60,0%	62,7%
Nieruchomości	0,9%	0,0%
Razem	100%	100%

Źródło: [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.nbim.no/en/Investments/benchmark-indices/>, data wejścia: 13.10.2011].

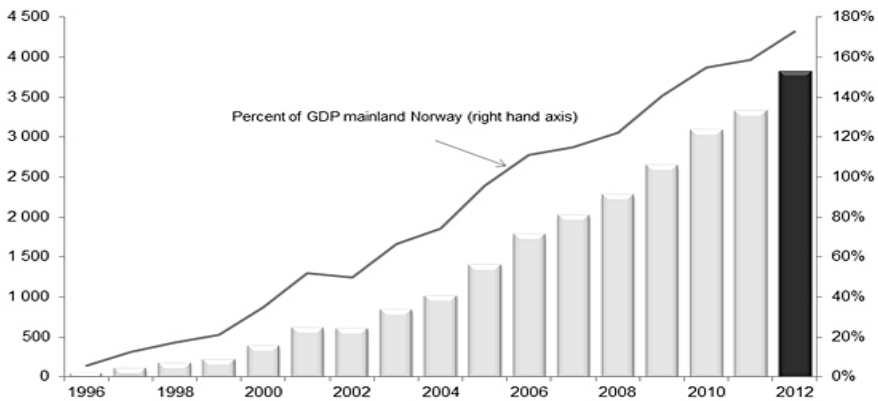
Geograficzne rozmieszczenie akcji zainwestowanych przez fundusz jest determinowane wagami globalnego rynku. Dystrybucja inwestycji zależy przede wszystkim od zmian i przesunięć ośrodków ciężkości światowych rynków akcji, np. inwestycja znacznego udziału środków w rynki wschodzące. Ponad połowa środków funduszu jest zainwestowana w Europie, a 35% w obu Amerykach, Afryce, na Bliskim Wschodzie oraz 15% w Azji i Oceanii. Taka koncentracja inwestycji miała na celu ograniczenie ryzyka kursowego. Raport no. 15, dotyczący roku 2010-2011, wskazuje, że ryzyko kursowe dla funduszu jest dużo niższe. Zarządcy podjęli decyzję o zmniejszeniu udziału inwestycji w Europie do 40% [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/press-center/press-releases/2012/further-development-of-the-investment-st.html?id=677409>, data wejścia: 13.05.2013].

W 2012 roku wartość Globalnego Rządowego Funduszu Emerytalnego wyniosła 3 816 miliardów koron norweskich (NOK), co oznacza, że od początku roku wielkość

ta wzrosła o 504 mld NOK. Od roku 1997-2011 roczna stopa zwrotu z inwestycji Globalnego Funduszu Emerytalnego wyniosła w przybliżeniu 2,7%. Spektakularne wyniki charakteryzują rok 2012, w którym to dochody wyniosły 13% wartości funduszu, czyli 447 miliardów koron, przez co średnia roczna stopa zwrotu od pierwszego dnia istnienia do 30 czerwca wyniosła już 5,25%. Po odjęciu kosztów zarządu i wpływu inflacji zwrotu roczna stopa równała się 3,17%. W trakcie analizowanych 15 lat takie fluktuacje wokół oczekiwanej czteroprocentowej stopy zwrotu są uważane za normalne [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/press-center/press-releases/2012/long-term-good-management-of-our-common-.html?id=677408>, data wejścia: 13.03.2012].

RYSUNEK 4.

Wartość rynkowa Globalnego Rządowego Funduszu Emerytalnego w mld NOK

Źródło: [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/government-pension-fund-global-gpfg/market-value-and-capital-inflow.html?id=696852>, data wejścia: 13.10.2013].

Wyniki finansowe Globalnego Rządowego Funduszu Emerytalnego dowodzą, że jest to największy rządowy fundusz na świecie pod względem zgromadzonych aktywów netto. Fundusz osiągnął taką pozycję w relatywnie krótkim czasie, dzięki nienagannej renomie. Uzyskał ją przez przestrzeganie zasad etycznych i promowanie postulatów z nich wynikających. Potwierdzają to wyniki m.in. SWF Institute, które prezentuje tabela 4.

TABELA 4.

Ranking SWF Institute Rządowych Funduszy Emerytalnych, według zgromadzonych aktywów netto, w roku 2012

Lp.	Kraj	Nazwa funduszu	Wartość aktywów (mld USD)	Rok założenia
1.	Norwegia	Government Pension Fund – Global	785,2	1990
2.	Arabia Saudyjska	SAMA Foreign Holdings	675,9	Nie dotyczy
3.	Zjednoczone Emiraty Arabskie	Abu Dhabi Investment Authority	627	1876
4.	Chiny	China Investment Corporation	575,2	2007
5.	Chiny	SAFE Investment Company	386	1997
6.	Kuwejt	Investment Authority	326,7	1953
7.	Chiny	Hong Kong	285	1993
8.	Singapur	Government of Singapore Investment Corporation	173,3	1981
9.	Singapur	Temasek Holdings	160,6	1974
10.	Chiny	National Social Security Fund	785,2	2000

Źródło: [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.swfinstitute.org/fund-rankings/>, data wejścia: 13.10.2013].

Fundusz jest integralną częścią norweskiego budżetu. W ściśle określonych sytuacjach występują transfery kapitału z funduszu do budżetu, np. w przypadku wystąpienia deficytu budżetowego. Jednak takie sytuacje muszą być zgodne z założeniami statutowymi funduszu, a kwoty wsparcia nie mogą być wyższe niż oczekiwane stopy zwrotu, czyli 4%. Pomimo nazwy, fundusz nie ma formalnych zobowiązań emerytalnych. Nie została jeszcze podjęta decyzja o tym, kiedy fundusz może być wykorzystany na pokrycie przyszłych kosztów emerytalnych [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://www.nbim.no/en/About-us/Government-Pension-Fund-Global/>, data wejścia: 12.10.2013].

Działania obu funduszy (Globalnego i Norwegii) są podporządkowane etycznym dyrektywom, które mają na celu promocję odpowiedzialnego inwestowania przez wykluczenie firm i ciągłą obserwację inwestorów. Zadaniem Rady Etyki (Council on Ethics) jest zapewnienie obiektywnej oceny, czy dana jednostka działa w sposób zgodny z przyjętymi zasadami funduszu. Decyzję o wykluczeniu podejmuje Ministerstwo na podstawie zaleceń Rady. Obie instytucje zamieszczają swoje stanowisko w sprawie na forum w sieci. Wykluczenia dotyczyły między innymi: produkcji bądź sprzedaży broni i amunicji, produkcji wyrobów tytoniowych, łamania praw człowieka, działalności szkodliwej dla środowiska czy pogwałcenia praw dziecka [Dokument elektroniczny, tryb dostępu: http://www.regjeringen.no/en/sub/styter-rad-utvalg/ethics_council.html?id=434879, data wejścia: 13.02.2013].

Globalny Rządowy Fundusz Emerytalny to największy fundusz tego typu na świecie. Jego fenomen polega nie tylko na wartości rynkowej funduszu, ale na skuteczności działania [Ambachtsheer, 2011, s. 26]. Swoją pozycję zawdzięcza solidnym podstawom kapitałowym oraz długoterminowej strategii. Poziom zysku i ryzyka

jest umiarkowany dzięki trafnemu rozłożeniu portfela inwestycyjnego, w tym w układzie geograficznym. Jego wyniki są również skutkiem wysokiego bezpieczeństwa, jakie fundusz daje swoim inwestorom. Inwestorzy ufają, że powierzony funduszowi kapitał jest bezpieczny, ponieważ jest reprezentowany przez państwo cieszące się: dobrą kondycją finansową, neutralnością polityczną i zrównoważoną polityką.

5. Podsumowanie

Aktualny stan norweskiej gospodarki wydaje się być bardzo dobry, a realizowana polityka gospodarcza racjonalna. Od kilkunastu lat Norwegia zajmuje pierwsze miejsce na świecie pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, stale poprawiając swój wynik. Jednak występują wewnętrzne zagrożenia jej przyszłego i pomyślnego rozwoju. Głównym problemem będzie sytuacja finansowa kraju po wyczerpaniu zasobów naturalnych czy zmniejszeniu dochodów. Ryzyko potęguje międzynarodowa pozycja konkurencyjna norweskiej gospodarki. Jednocześnie gospodarkę trapi niska konkurencyjność ze względu na skutecznie realizowany model państwa opiekuńczego i wysoki PKB *per capita*.

Odpowiedzią norweskich władz na te przyszłe trudności jest Rządowy Fundusz Emerytalny. Głównym jego celem jest zarządzanie przychodami z sektora naftowego oraz ułatwienie akumulacji aktywów finansowych, przeznaczonych na coraz większe koszty towarzyszące starzejącemu się społeczeństwu. Został on stworzony z myślą o zabezpieczeniu przyszłych pokoleń i równej redystrybucji bogactwa z norweskich surowców, do których mają prawo wszyscy obywatele bez względu na okres, w którym się urodzili, oraz przeciwdziałaniu utracie konkurencyjności przez państwo. Za sprawą Rządowego Funduszu Emerytalnego norweska gospodarka jest zdecydowanie silniejsza, jak również elastyczniejsza. Fundusz, mimo swego głównego celu, służy także zabezpieczeniu budżetu państwa przed łagodnymi oraz krótkoterminowymi zmianami w dochodach z eksportu ropy i gazu.

Literatura

- Ambachtsheer K. P., Ezra D. D. 2011 *Fundusze emerytalne*, Oficyna Ekonomiczna. Oddział Polskich Wydawnictw Profesjonalnych „ABC”, Kraków.
- Aniol W. 2013 *Szlak Nordycki*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
- Araszkiewicz K. 2008 *Znaczenie norweskiej ropy naftowej i gazu w Norwegii*, [w:] *Z badań nad geografią polityczną i gospodarczą*, (red.) T. Dębowski, M. Sienkiewicz, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław.
- Bachnik K. 2010 *Skandynawskie umiarkowania kulturowe w procesach zarządzania*, CeDeWu Wydawnictwa Fachowe, Warszawa.
- Begg D., Fisher S., Dornbusch R. 2007 *Makroekonomia*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2011_EN_Complete.pdf, data wejścia: 25.11.2012].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.ssb.no/en/>, data wejścia: 12.03.2013].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.swfinstitute.org/fundrankings/>, data wejścia: 13.10.2013].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=tps00001&tableSelection=1&footnotes=yes&labeling=labels&plugin=1>, data wejścia: 12.03.2013].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/NOR.html>, data wejścia: 25.10.2012].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://npd.no/Templates/OD/Article.aspx?id=4323&epslanguage=en>, data wejścia: 02.02.2013].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://stats.oecd.org/>, data wejścia: 04.12.2012].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.nbim.no/en/About-us/Government-Pension-Fund-Global/>, data wejścia: 12.10.2013].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.nbim.no/en/Investments/benchmark-indices/>, data wejścia: 13.10.2013].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.oecd-ilibrary.org/sites/factbook-2011-en/03/05/01/index.html?itemId=/content/chapter/factbook-2011-31-en>, data wejścia: 29.11.2013].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [http://www.regjeringen.no/en/sub/styret-rad-utvalg/ethics_council.html?id=434879, data wejścia: 13.02.2013].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/press-center/press-releases/2012/further-development-of-the-investment-st.html?id=677409>, data wejścia: 13.05.2012].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/press-center/press-releases/2012/long-term-good-management-of-our-common.html?id=677408>, data wejścia: 13.03.2012].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Documents-and-publications/propositions-and-reports/Reports-to-the-Storting/2010-2011/report-no-15/3.html?id=644669>, data wejścia: 13.05.2012].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.regjeringen.no/en/dep/oed/Subject/Oil-and-Gas/norways-oil-and-gas-resources.html?id=443528>, data wejścia: 11.05.2012].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.regjeringen.no/en/dep/oed/Subject/Oil-and-Gas/norways-oil-history-in-5-minutes.html?id=440538>, data wejścia: 11.05.2012].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/government-pension-fund-global-gpfg/market-value-and-capital-inflow.html?id=696852>, data wejścia: 13.10.2013].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [http://www.ssb.no/dode_en/, data wejścia: 25.03.2013].

- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.ssb.no/en/priser-og-prisindekser/statistikker/ppp>], data wejścia: 25.10.2012].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [http://www.statsbudsjettet.no/Upload/Statsbudsjett_2005/pdf/budget2005.pdf], data wejścia: 16.10.2013].
- Dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.undp.org.pl/content/download/140/518/file/raport-pl.pdf>], data wejścia: 19.12.2012].
- Finanse międzynarodowe* 2006, (red.) B. Bernaś, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gruszewska E, 2007 *Rozwój i czynniki rozwoju gospodarczego*, [w:] *Ekonomia ogólna*, (red.) K. Meredyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Kowalczewski W. 2011 *Wiedza jako czynnik rozwoju gospodarki*, [w:] *Gospodarka oparta na wiedzy. Materiały do studiowania*, (red.) B. Poskrobko, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.
- Nasiłowski M. 2010 *System rynkowy*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa.
- Nowiak W. 1995, *Folketrygden – “kamień węgielny” norweskiego państwa dobrobytu*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Nowiak W. 2011 *Nordycki model “welfare state” w realiach XXI wieku*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Podstawowe informacje o sytuacji demograficznej Polski w 2011 roku*, 2011, Materiały na konferencję prasową pt.: „Wyniki wstępne Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011”, GUS, Warszawa.
- Samuelson P. A., Nordhaus W. D. 2004 *Ekonomia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Teoria ekonomii* 2003, (red.) K. Meredyk, Tom 2, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- The petroleum sector – Norway’s largest industry*, dokument elektroniczny, tryb dostępu: <http://npd.no/Global/Engelsk/3-Publications/Facts/Facts2012/Figures/Chapter-03/Fig-3-3.pdf>, data wejścia: 02.05.2011